

Arkiven och hierarkin: ett (företags)historiskt dilemma

”The past is made of paper” skrev författaren Margaret Atwood träffande angående arkivens betydelse för det historiska vetandet.¹ I sin rekonstruktion av det förflutna, skapar historiker narrativ utifrån arkivhandlingar, och historia skapas i själva läsögonblicket. Detta möte, mellan arkivet och historikern, tydliggör att själva läsformen, eller med en vanlig metafor – glasögonen, som forskaren använder sig av är avgörande för vilken historia som skrivs. Med två företagarfamiljer som exempel vill jag i förevarande artikel problematisera arkivens inbördes hierarki och funktion för historieskrivningen inom det företagshistoriska fältet. Med utgångspunkt i de historiografiska dilemman som präglar arkivforskning kommer jag undersöka företagsarkivets funktion utifrån ett intersektionellt perspektiv. Med ett intersektionellt perspektiv kan skapandet av historiskt och situationsberoende maktrelationer synliggöras genom en synkron verkan av kön, klass och ras/ethnicitet. Det är ett perspektiv som även kan länkas till kunskapsproduktion och dess roll i legitimeringen och naturalisering av maktutövning.² Arkivet är en plats där både samtida och historisk social makt förhandlas, bekämpas och bekräftas och det utgör en privilegierad plats för kunskapsproduktion.

Företagshistoria utgår ofta från arkivforskning. Det handlar då i huvudsak om privata arkiv som skiljer sig från statliga arkiv, inte minst vad avser tillgänglighet. Hur formar arkiven kunskap om individer och organisationer utifrån kategorier som kön/genus, klass, sexualitet, och familj? Vilken kunskap om familjeföretag är möjlig att nå via företagsarkiven? Hur kan dessa makt-dynamiker avläsas i arkivens relation till varandra och hur inverkar det på historieskrivningen? Utifrån en kunskapsteoretisk diskussion kan frågan om hur företaget historiskt sett konstrueras genom arkivet adresseras, och en intersektionell läsning kan möjliggöra en problematisering av hur dess gränser dras.

¹ Atwood (1998).

² Se de los Reyes & Molinari (2005), s. 24–25.

Jag inleder med en diskussion om arkivets maktdimensioner utifrån arkivteoretisk forskning. Därefter följer en diskussion om arkivens roll för historieskrivningen och för dess möjligheter och begränsningar inom den företagshistoriska genren, för att sedan gå in på mina två fall där jag problematiserar historieskrivning utifrån olika typer av arkiv. Slutligen diskuterar jag möjligheterna att skriva en alternativ företagshistoria.

Att läsa arkiv utifrån ett maktperspektiv

I arkiven finns en ordning, eller en logik – dels är den taxonomisk, dels kan den kopplas till makt.³ Arkivet har en dubbel funktion som maktladdad plats; den skapar möjligheter till såväl auktorisering som exkludering.⁴ Huruvida material kvalificerar sig för arkivering beror bland annat på materiella förutsättningar – hur material samlas och organiseras samt vilka som har makten i dessa urvalsprocesser. Alla arkiv är produkter av sociala processer, präglade av sin tid, och vilka som tar plats i arkiven, och *hur* de tar plats varierar över tid och rum – de inhyser således ett grundläggande inslag av temporalitet såväl som spatialitet. Detta ger arkiven multipla lager av mening, narrativ och ordningar – utöver det omedelbara innehållet. Vägen till arkivet, intentionen bakom arkiveringen och de lager av intervention som arkiveringen innebär får bäring för vilka historier som kan berättas.

Det som finns i arkiven görs tillgängligt bland annat genom klassificering och kategorisering. I detta ligger en värdering, där vissa skrivna dokument får en privilegierad status. Ett arkivdokuments mening kan emellertid aldrig fixeras. Även om vi vet om anledningen till att ett dokument sparats kan dess nuvarande eller framtida betydelse/mening aldrig avgöras en gång för alla. Historikern Jacques Le Goff framhåller att dokument aldrig kan vara objek-

³ Arkivet har sedan begynnelsen haft en disciplinerande funktion. Det var en del av statsapparaten sociala styrning och reglering, det var också en plats där officiella dokument vaktades och hölls i hemlighet. Le Goff (1992) poängterar att maktavarna sedan antiken har bestämt vem som fått lov att tala och vem som blivit tvingad till tystnad, i offentligheten såväl som i arkiven. I det antika Grekland var makten och arkivet ett och samma. För kolonialmakterna var arkivet en del i härskandet, inte minst genom informationsinhämtning, som i detta sammanhang var en del av ett större epistemologiskt komplex. Steedman (2001) poängterar att de moderna offentliga arkiven i Europa också upprättades av statsmakterna, s. 69. Framställandet av statistik var exempelvis en styrningsstrategi hos kolonialmakterna, se exempelvis Stoler (2010) och Mbembe (2002).

⁴ Derrida poängterar att arkiverade dokument har det gemensamt att de är utvalda. Det är ett privilegium där lag och singularitet strålar samman. I en svensk kontext finns bestämmelser för arkivmyndigheterna samt för den statliga och kommunala förvaltningen i arkivlagen (1990:782) och arkivförordningen (1991:446).

tiva, värdefria råmaterial; istället uttrycker de tidigare eller nuvarande samhällens makt över minne och över framtiden. Dokumentet är endast det som återstår av dessa processer.⁵

I arkivteorin har makt varit en fråga som kommit att ställas alltmer i centrum. Med utgångspunkt i Michel Foucaults och Jacques Derridas tänkande har arkiven av många forskare kommit att förstås i termer av makt och kunskapsproduktion. I det antika Grekland var arkivet, *archei'on*, ursprungligen ett hus där de styrande magistraterna, *archon* (härskare), huserade.⁶ Magistraternas främsta uppgift var att skydda de officiella dokument som arkiverades i dessa byggnader och de hade också makten att tolka dessa handlingar. Genom denna etymologiska härledning belyser Derrida i sin dekonstruktiva kritik av arkivet dess sammanblandning med makt och auktoritet och visar på dess politiska betydelse i bred bemärkelse.⁷

Om vi istället försöker förstå arkivet med Foucault så hamnar vi i tankegångar rörande kunskapsproduktion. I *Vetandets arkeologi* menar han att vad som helst inte låter sig sägas eller skrivas när som helst – vid varje tidpunkt i historien tycks det föreligga ett dolt regelverk som avgör vilka utsagor som låter sig formuleras, och vilka som inte gör det. Denna instans, som Foucault benämner ”lagen för det som får sägas”, kallar han ”arkivet”.⁸ När Foucault, liksom Derrida, talade om arkiven och deras makt över tänkandet var det på ett i huvudsak metaforiskt och abstrakt plan – med till synes svag koppling till faktiska arkiv – och i dessa tänkares efterföljd har arkivet också kommit att bli något av en allmän metafor för olika former av minne, vetande och lagring. Hos de båda dyker arkivet upp i singular, men vad blir resultatet när arkivet omtalas i bestämd form; när vi talar om *arkivet*?⁹ Hamnar vi inte på så sätt i en metonymi som leder oss till en alltför generaliserad förståelse av arkiv? I vad som har kallats ”den arkiviska vändningen” har forskningen kommit att flytta fokus till de konkreta arkiven, just i syfte att förstå arkiven och dess materialitet utifrån olika maktdynamiker, emellertid med Foucault och Derridas teoretiska tankegångar i minne.¹⁰ Centralt för denna teoretiska vändning

⁵ Le Goff (1992).

⁶ Ett sätt att förstå arkivet är genom dess etymologi. Ordet härstammar från grekiskans *archei'on*, vilket betyder förvaringsplats för officiella register eller byggnad för överheten, och springer ur *archē*, ordet för regering eller överhet. Nationalencyklopedin, <https://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/arkiv> (hämtat 2018-05-20).

⁷ Derrida (1996), s. 2.

⁸ Foucault (2002), s. 158.

⁹ Foucault (2002) talar om *arkivet* i singular, och gör därmed en distinktion mellan arkivet som institution och som begrepp. Han betonar emellertid arkivets instabilitet och menar att det har en decentraliserad struktur där multipla diskurser skapas utifrån ett givet material. Betoningen förskjuts således från en enhetlig struktur till flytande och komplexa arkivspår där arkivet endast utgör en textuell omgestaltning, och inte en direkt länk till det förflutna.

¹⁰ Se framför allt Farge (2013). Farge har såväl inspirerats av som samarbetat med Foucault. Andra som kan räknas till denna strömning är exempelvis Steedman (2001); Davis (1987); och Richards (1993).

är en skepsis gentemot modernistiska vetenskapliga metodologier som generellt präglat historisk forskning. Arkiven kan utifrån detta inte längre endast betraktas som ett medel för historisk forskning; de har blivit mer än bara utrymmen vilka samlar information och kunskap som kan användas av forskare, och har istället själva hamnat i fokus för undersökningar. Arkivet betraktas således inte som en plats där kunskap har deponerats utan som en ort där vetande systematiskt reproduceras. Arkivteoretiska undersökningar har använts för att dekonstruera arkivet, i syfte att avtäcka diskursiva tankestrukturer och nysta i arkivens epistemologiska apparater – vilka definieras av situationer och teknisk materialitet som tillåter en specifik typ av kunskapsproduktion.¹¹ Diskussionen om de faktiska arkivens roll har även kommit att utvecklas och teoretiseras av forskare inom den så kallade mediearknologiska skolan. En

av dessa, medieteoretikern Wolfgang Ernst, menar i likhet med Derrida och Foucault att vi måste återvända till arkivet för att undersöka vetandets villkor. Men, fortsätter Ernst, arkivet kan inte reduceras till en epistemologisk metafor – dess epistemologiska implikationer måste istället analyseras utifrån, utifrån dess materialitet. För Ernst är arkivet inte endast den historiska horisont inom vilken vetandet framträder, det är också en historisk skapelse där varierande tekniker tillåtit olika former av vetande att uppstå.¹² För historikern som arbetar i arkiv är arkivet i högsta grad en fysisk plats, en materialitet och här aktualiseras arkivets spacialitet.

Den arkiviska vändningen förde med sig hållningen att vi inte kan ta värdera ett dokument utifrån sig självt; vi måste granska skapelseprocessen snarare än produkten. På vilket sätt manifesteras då dessa maktordningar? Derrida uppehåller sig vid det tvetydiga och fragmentariska i arkivens innehåll – vid närvaron och frånvaron av innehåll. I likhet med detta menar Farge att varje arkiv definieras av det som det inte rymmer; luckorna utgör arkivet.¹³ Derrida framhäver vidare arkivets i grunden patriarkala struktur och funktion. Arkivet, eller vad Derrida kallar *patriarchive*, är en maktapparat vilken bygger på patriarkal grund. Historikern Gerda Lerner har skrivit om det systematiska utslutandet av kvinnor från arkiven.¹⁴ Historikern Carolyn Steedman har istället poängterat att det var kvinnor och män ur de lägre klasserna som först blev föremål för arkivering, som en kontrollfunktion.¹⁵ Dessa olika uppfattningar

¹¹ Det finns en inbäddad maktrelation i relationen mellan arkivarie och arkiv, liksom kontextuella lager och antaganden som ur detta perspektiv blir intressant. På så sätt har även arkivariernas roll i formeringen av arkiv, minne och historieskrivningen problematiserats. På senare tid har det även uppstått en motrörelse med upprättandet av feministiska arkiv; arkivarierna har blivit aktivist. Se Eichhorn (2013).

¹² Ernst (2008).

¹³ Farge (2013).

¹⁴ Lerner (1993). Mbembe (2002) förstår arkivet inte som en mängd data utan som status. Om vi betraktar arkiven ur detta perspektiv blir tystnader i arkiven kring kvinnors liv ett tecken på låg status.

¹⁵ Steedman (2001).

om vilka som tar plats i arkiven kan förstås utifrån skillnaden mellan de som blir beskrivna och de som själva beskriver i arkiven. I det följande tar jag fasta på kopplingen till kunskapsproduktion som Foucault gör oss uppmärksamma på såväl som arkivets materialitet – utifrån de konkreta arkiven.

Arkivpraktiker och företagshistoria som genre

I sin historieteori problematiserar filosofen de Certeau platsens vikt för historieskrivning. Institutioner som universitet används för att skänka legitimitet till historisk kunskap och de Certeau framhäver vikten av att förstå historieskrivning som en funktion av en institution, där regler ska åtföljas men också ifrågasättas.¹⁶ Att skriva historia och producera kunskap är en analytisk process som ofta är präglad av genrekonventioner inom olika discipliner. De arkivteoretiska resonemangen i föregående avsnitt är giltiga för all typ av historisk kunskapsproduktion. Nedan ska jag gå in mer specifikt på de dilemman som präglar det företagshistoriska fältet.

Företagshistorikerna Susanna Fellman och Andrew Popp har uppmärksammat att det i företagshistorisk forskning finns en stark tendens att naturalisera arkivet och de menar att få företagshistoriker har deltagit i diskussioner kring den arkiviska vändningen.¹⁷ Det finns emellertid undantag. Med utgångspunkt i filosofen Paul Ricoeurs historiografi har Taylor et al exempelvis sökt bena ut vad de anser vara dolda epistemologiska grunder för det företagshistoriska fältet, samt hur detta fält bör omorienteras.¹⁸ Ricoeur förstod arkivet som socialt konstruerat genom den historiografiska handlingen; bevisen i arkivet är beroende av frågorna som forskaren tar med sig in i arkivet: ”ingen konsulterar ett arkiv utan ett förklaringsprojekt, utan en förståelsehypotes; och ingen försöker förklara ett händelseförlopp utan att använda sig av en specifik litterär form av narrativ, retorisk eller fiktiv karaktär.”¹⁹ Annorlunda uttryckt: dokumenten talar inte om inte någon ber det att verifiera vissa hypoteser. En av de slutsatser som Taylor et al kommer fram till är att den företagshistoriska forskningen ofta brister i historiografisk medvetenhet.²⁰ Ricoeur menar att historikern ägnar sig åt minne såväl som åt glömska. Taylor et al uppmärksammar i sin tur att företagshistoriker ofta ägnar sig åt att ”överminnas” vissa praktiker – som enskilda företagsledare och deras bedrifter – och glömma

¹⁶ de Certeau (1988), s. 57.

¹⁷ Fellman & Popp (2014), s. 225.

¹⁸ Ricoeur har varit flitigt citerad av organisationsforskare, men betydligt mer sällan när det kommer till det företagshistoriska fältet, Taylor et al (2009). Detta kan betraktas som symptomatiskt för de respektive fälten och det som ställs i fokus i forskningen.

¹⁹ Ricoeur, (2005), s. 183.

²⁰ Det handlar då om en underlåtenhet att pröva forskningsunderlaget med frågor som hur det genererats, vem eller vad som är närvarande och frånvarande i den, samt vems data det är.

andra, mörkare, delar av historien eller misslyckanden.²¹ Beroende på forskarens intentioner har resultatet ibland blivit hagiografier snarare än historiografiskt medvetna undersökningar. Företagsarkivet, i synnerhet, har betraktats som en samling av formella spår av en organisation, befolkat av manliga röster och angelägenheter.²² De subjekt som framträder i företagsarkiven är vanligen företagsledare och de som hade en hög ställning i företaget. De flesta företagsarkiv innehåller emellertid också material om tjänstemän på olika nivåer samt personalhandlingar. Att det ofta är ledningen på ett företag som har efterlämnat flest dokument innebär att material som rör anställda på lägre nivåer i företaget kan vara av mer begränsad art.²³

Det rumsliga särhållande av material – material som har genererats av andra än högt uppsatta officiella företrädare i företaget sparas i bästa fall någon annanstans – är ett uttryck för hur kunskapsproduktionen är länkad till makt utifrån kön och klass. Det finns en tystnad i företagsarkiven kring kvinnors liv men det finns också en rumslig åtskillnad som stärker dessa asymmetrier – det är skillnad på olika typer av arkiv.²⁴ En ytterligare aspekt av det rumsliga avdelandet är den begränsade möjligheten att ta del av material i företagsarkiven.²⁵ Ur en maktaspekt är det givetvis av betydelse vem som har tillgång till arkivet samt möjlighet att hämta kunskap ur det. Är arkivet belagt med särskilda tillstånd eller är det tillgängligt för allmänheten? Företagsarkiven kan betraktas som en specifik typ av arkiv, de upprättas av företagen själva och de är privata. Oavsett skäl till att starta ett arkiv har det funnits ett intresse för att dokumentera och bevara. De flesta företagsarkiv har valt att bevara bolagsstämmo- styrelse- och direktionsprotokoll och utöver detta bevaras ofta olika typer av räkenskaper, såsom kassaböcker och bokslut. Företagsarkiv kan inbegripa alltifrån personalhandlingar till korrespondens och reklammaterial.

Om företagsarkivens dubbla raison d'être skriver framlidne riksarkivarien Ingvar Andersson:

Beträffande dem [företagens arkiv] liksom de övriga slagen arkiv är det ju utan vidare klart, att de har ett dubbelt intresse: för företagets aktuella skötsel och för kändedomen om dess förflutna.²⁶

²¹ Författarna nämner exempel som slaveri och organisationers samarbete med totalitära regimer, Taylor et al (2009), s. 162.

²² Durepos et al (2017), s. 1262.

²³ Det bör påpekas att jag på ett allmänt plan diskuterar stora företagsarkiv. Småföretag kan ha efterlämnade arkivhandlingar, men också här kan materialets omfattning och innehåll variera.

²⁴ Assmann (2013) gör exempelvis en åtskillnad mellan politiska arkiv och historiska arkiv. En annan viktig distinktion är statliga och icke-statliga arkiv; privata och offentliga.

²⁵ För att få tillgång till SEBs arkiv krävs exempelvis i regel att man är disputerad, något som avsevärt begränsar tillgängligheten till material om en av Sveriges främsta dynastier – familjen Wallenberg.

²⁶ Andersson (1956).

Ytterst handlar det om självdokumentation och genom arkivet skriver företaget in sig i en större historia. I en modernare kontext uttrycker Centrum för näringslivshistoria sin mission:

Att arbeta aktivt med att bevara och berätta företagets historia är att investera i varumärket och i företagskulturen. På Centrum för näringslivshistoria jobbar vi därför sedan 1974 just med att bevara och berätta svenska företags historier. Därmed bevarar vi även det svenska näringslivets historia.²⁷

Arkiven har således en viktig del i att skriva ett företags historia och på det företagshistoriska fältet utgår forskningen ofta med avstamp i företagsarkiven. I Sverige har företagsarkiv varit relativt tillgängliga.²⁸ Ekonomhistorikern Håkan Lindgren uttrycker att:

It is the dominant open attitude of firms that has permitted the emergence of animated business history research. The slogan 'Without business archives, no business research' contains much truth.

Företagens arkiv tillmäts stor, eller avgörande, betydelse för företagsforskning och forskaren är utlämnad till företagets vilja att öppna dörrarna till arkivet. Ett rent källkritiskt problem är att en del av arkiven kan vara redigerade. Men det finns också företagsarkiv som har tämligen omfattande samlingar, där stora delar av materialet är osorterat. Vad som är avgörande är exempelvis företagets ägandeform och storlek. Andra faktorer som kan spela in är huruvida företaget fortfarande är verksamt eller om det är nedlagt och ibland kan arkivet också präglas av anhörigas önskemål och villkor. Ett talande exempel är när näringslivet under 1960-talet genomgick en större strukturomvandling, vilket föranledde att ett antal företag gick omkull. Det påverkade också företagsarkivens eventuella bevarande i Sverige. När ett företag upphör med sin verksamhet finns nämligen, till skillnad från när en kommunal eller statlig myndighet lägger ned sin verksamhet, inget krav på att bevara arkiv. Det innebär att företag som inte längre drivs tenderar att upphöra med sin arkivbildning, vilket var ett resultat av 1960-talets situation.²⁹ Det föranledde bland annat diskussioner om företagsarkivets fortsatta framtid genom initiativ från bland annat riksarkivarien Åke Kromnow. Det fanns en utbredd oro då flera företagsarkiv riskerade att försvinna – de företag som lade ned sin verksamhet kunde välja att förstöra sitt material och därmed försvann också viktiga delar av svensk företagshistoria. Mot bakgrund av denna utveckling framförde Sveriges industriförbund och Svenska arbetsgivarföreningen 1977 en begäran

²⁷ Centrum för näringslivshistoria, <http://naringslivshistoria.se/om-oss/> (hämtat 2018-05-20).

²⁸ Jfr Coleman (1987) som problematiserar de mer svårtillgängliga företagsarkiven i en amerikansk kontext.

²⁹ Lundberg (2010).

till utbildningsdepartementet angående fortsatt bevarande av arkivmaterial som rörde företagsarkiv och under 1980-talet genomfördes flera statliga utredningar avseende arkivsektorn. Gemensamt för dessa utredningar var en betoning på vikten av att bevara företagsarkiv inför framtiden då de ansågs vara av värde. Trots detta engagemang resulterade det inte i några konkreta åtgärder.³⁰ I den svenska arkivlagen (1990:782) regleras inte enskilda arkiv och företagsarkiv, vilket betyder att företag kan förfoga fritt över sin dokumentation. Det enda undantaget rör kamerala handlingar, angående vilka ekonomisk lagstiftning stipulerar bevarande i upp till tio år. Det innebär att många företag också kan uppfatta arkivbildning som en onödig kostnad, vilket i sin tur kan leda till att det gallras mer generöst i arkivbeståndet. Företagsarkiv skiljer sig således i grunden från statliga arkiv angående såväl tillgänglighet och insyn som principer och reglering kring bevarande.

Arkivens skilda rum

Historisk kunskap om företagen är utifrån ovan förda resonemang beroende av arkiverat material. Om historien, som med de Certeau, inte är mer än en samling narrativ måste vi ställa frågan om vilka narrativ vi kan skriva utifrån arkiven.³¹ Vilka subjekt framträder i olika arkiv och vilka minnen konstitueras genom dessa? Från ett arkivteoretiskt perspektiv går det inte att skilja mellan arkiv och företag, dessa är sammanlänkade genom de narrativ de ger upphov till. de Certeau menade emellertid att den historiografiska nyckeln är att söka sig till marginalerna; att gå tillbaka till de saker som finns i utkanten av diskursen – där hittar vi motstånd, överlevnad eller sådant som på något sätt stör en utvecklingslinje eller ett tolkningssystem.³² Det som vår förståelse av det förflutna håller som irrelevant är det som bör utsättas för omtolkningar. Arkivens marginaler eller lakuner kan utifrån detta bidra med viktig information om hur kunskap – i förevarande fall om företag och dess gränser – formeras.

När vi i det följande kliver in i arkiven är det viktigt att ta i beaktande vilken typ av arkiv vi har att göra med och i vilken grad samlingens struktur och platsen för källorna tillåter oss att dra slutsatser angående struktur och intentioner hos organisationen. De historiskt specifika vetandeformer som arkivalier möjliggör kan kopplas till de konkreta arkiven – till de arkivsystem som genererar vissa akter, till de arkivarier som organiserar dem, samt till de utrymmen i vilka akterna finns tillgängliga, eller otillgängliga. Till detta kan läggas att även den vars handlingar har arkiverats har en viss maktposition. När det kommer till personarkiv och släktarkiv handlar det ofta om material som har skänkts i syfte att tillkomma eftervärlden och arkivens innehåll och

³⁰ Lundberg (2010), s. 7–8.

³¹ de Certeau (1988).

³² de Certeau (1988), s. 4.

omfattning är givetvis utsatta för påverkan redan innan arkivarien kommer in i bilden. I arkivets skapande är således flera aktörer inblandade, vilka alla lämnar sina spår.

Jag vill här lyfta fram olika arkiv som kan kopplas till två dynastier, vilka båda var framstående omkring sekelskiftet 1900 – familjen Wallenbergs och familjen Ekman. Det handlar i Wallenbergs fall om ett traditionellt företagsarkiv, och när det kommer till Ekmans så rör det sig istället om familje/personarkiv. Få företagarfamiljer är så beforskade som familjen Wallenberg.³³ Otaligt har skrivits om olika manliga företrädare för familjen. Stiftelsen för ekonomisk historisk forskning inom bank och företagande ombesörjer material kring familjen Wallenbergs affärsverksamheter, däribland Stockholms Enskilda Bank och Investor, samt andra bolag. Arkivet omfattar 2.000 löpmeter dokument. I regel beviljas endast disputerade forskare tillträde till arkivet, något som avsevärt begränsar tillgängligheten till material om en av Sveriges främsta dynastier.³⁴ Arkivet är således skyddat från såväl allmänhet som journalister, vilket innebär att det finns en stark kontroll över materialet.³⁵ Men vilket material står då att finna i detta arkiv? På stiftelsens hemsida finns en presentation av ”de från forskningspunkt mest centrala delarna i Stockholms Enskilda Banks arkiv”.³⁶ Däribland återfinns protokoll från bolagsstämmor och styrelsemöten, arkivexemplar av direktionens utgående handlingar, aktieägarregister, till direktionen inkomna handlingar, räkenskaper och pressklipp. Det uppges att ”Syftet med denna summariska översikt är att ge forskare en möjlighet att på förhand bedöma om det är av intresse att gå vidare med en ansökan om tillgång till arkivet.”³⁷

I anslutning till SEBs arkiv finns ett personarkiv som innehåller material om familjemedlemmar som verkat i bankens verkställande ledning och/eller styrelse. Dessa är uteslutande män och utgörs av grundaren André Oscar Wallenberg och hans arvingar i rakt nedstigande led: Jacob Agathon Wallenberg, Knut Agathon Wallenberg, Gustaf Oscar Wallenberg, Marcus Wallenberg sr, Oscar Wallenberg, Axel Wallenberg, Jacob Wallenberg, Marcus Wallenberg,

³³ Bland den digra forskningen om finansfamiljen Wallenberg finns bl.a. Nilsson (1981, 2001); Olsson (2000, 2006); Gasslander (1956, 1959); Gårdlund (1976); Lindgren (1988, 2003, 2007); Sjögren (2006).

³⁴ Stiftelsen för ekonomisk historisk forskning inom bank och företagande har hand om flera arkiv som kan knytas till familjen Wallenberg, förutom SEB inhyses delar av stiftelser som Knut och Alice Wallenbergs stiftelse, Marianne och Marcus Wallenbergs stiftelse och stiftelsen Marcus och Amalia Wallenberg, samt Investor inklusive närstående bolag.

³⁵ När korrespondensen mellan A.O. Wallenberg och hans son K.A. Wallenberg gavs ut i en tryckt utgåva redigerades materialet av arkivarien Gert Nylander. För läsaren av den utgivna korrespondensen är det svårt att få en bild av hur omfattande redigeringen är, då originalen finns i arkivet som alltså är relativt svåråtkomligt.

³⁶ <https://stiftelser.wallenberg.com/arkiv/arkivet/arkivserier> (hämtat 2019-03-15).

³⁷ <https://stiftelser.wallenberg.com/arkiv/arkivet/arkivserier> (hämtat 2019-03-15).

Marc Wallenberg jr och Peter Wallenberg. Personarkiven innehåller brevkopior, ankomna brev, korrespondens och ämnesdossier.³⁸

Vilken historia kan skrivas om Wallenberg som företagarfamilj utifrån detta material? Att det har skrivits biografier om flertalet manliga företrädare från familjen Wallenberg är symptomatisk, såväl utifrån det material som finns att tillgå som etablerade företagshistoriska narrativ.³⁹ Här ligger således fokus på företag; registren rör sig uteslutande om sådant som kan hänföras till vad som kan kallas den produktiva, eller offentliga, sfären. Utåt sett ger arkivet intryck av att endast bevara männens arkivhandlingar. Det finns dock forskning som har nyttjat de kvinnliga familjemedlemmarnas material i arkivet, vilket vittnar om att det även finns samlingar över dem. Korrespondens mellan makar finns till exempel tillgängligt vid arkivet.⁴⁰ Kvinnorna lyfts ibland fram som matriarker – viktiga för familjens upprätthållande – men samtidigt hänförs de till den privata sfären och deras vidare betydelse blir således osynliggjord. Eventuellt kan det ha att göra med att kvinnliga familjemedlemmar är så starkt associerade med hemmet och inte med banken eller verksamheten, att de kopplas till den privata sfären. De flesta forskare som har hämtat material ur arkivet har förmodligen haft andra intentioner, nämligen att undersöka bankens verksamhet och de kvinnliga familjemedlemmarna var under tidigt sekelskifte 1900 inte involverade i bankens verksamhet. De saknade anställning och formell insyn i själva verksamheten. Däremot kunde de i kraft av fruar, mödrar och döttrar bidra genom omsorg om hem, make och familj – reproduktivt arbete med andra ord. Ett problem med banker är att det är svårare att tillgängliggöra information till utomstående eftersom bankrelationer bygger på förtroende och tillit. Det gjorde det förmodligen svårare för bankdirektören att delge information till exempelvis hustrun.⁴¹

En annan företagarfamilj som i likhet med familjen Wallenberg hörde till de rikaste i Sverige under 1800-talets sista decennier var göteborgsfamiljen Ekman. En sak som skiljer sig mellan dessa båda familjer är att kvinnorna i

³⁸ Det betyder emellertid inte att kvinnor saknar arkiv. Enligt Nordlund Edvinssons (2012) studie nyttjades handlingar från Amalia Wallenbergs arkiv.

³⁹ Biografiska skildringar av medlemmar i familjen Wallenberg inkluderar exempelvis: Göran B. Nilsson, *Grundaren: André Oscar Wallenberg (1816–1886)*, Stockholm 2001, *Banker i brytningstid: A.O Wallenberg i svensk bankpolitik 1850–1856*, Stockholm 1981; Ulf Olsson, *Finansfurstens: K A Wallenberg 1853–1938*, Stockholm 2006, Att förvalta sitt pund: Marcus Wallenberg 1899–1982, Stockholm 2000; Torsten Gårdlund, *Marcus Wallenberg 1864–1943: hans liv och gärning*, Stockholm 1976, Håkan Lindgren, *Jacob Wallenberg 1892–1980*, Stockholm 2007, Helmer Key, *A.O. Wallenberg: en minnesteckning*, Stockholm 1916; Ronald Fagerfjäll, *Den förlorade sonens återkomst: Peter Wallenberg 1926–2015*, Stockholm 2015. Här har jag inte inkluderat de många biografierna om Raoul Wallenberg.

⁴⁰ Nordlund Edvinsson (2012) nyttjar material i sin studie över direktörsfruar som rör korrespondens mellan Marcus och Amalia Wallenberg samt Amalia Wallenbergs privata material. Ulf Olsson (2014) har skrivit en biografisk skildring över Marcus Wallenbergs dotter Gertrud och hennes förhållande till Gustaf Mannerheim.

⁴¹ Nordlund Edvinsson (2012).

familjen Ekman har efterlämnat relativt mycket material. Medan Wallenbergs kvinnor har varit undanskymda i offentlig mening har Agnes och Hedda Ekman egna arkiv förblivit synliga för en bredare allmänhet. Hedda Ekman, som var gift med företagsledaren Johan Ekman har ett tämligen omfattande arkiv vilket är tillgängligt för forskning. I kvinnosamlingarna i Göteborg finns manuskriptet till den släktkrönika som hon författade, samt brev och andra anteckningar. I registret över arkivet kan vi se att det delvis innehåller en annan typ av material än i Wallenbergs arkiv. Här finner vi dagböcker, fotografier, släkthistoriskt material, korrespondens, pressklipp, allmänna räkenskaper, tryck, och allmänna ämnesordnade handlingar. I materialet som Hedda Ekman lämnade efter sig vävs en berättelse om viljan att vara någonting annat än mor och hustru. Indirekt framträder en stark norm om att föda barn men också priset för många barnafödslar och de socialt reproduktiva plikterna som ålägg en företagarhusfru ur det borgerliga skiktet.

Från Hedda och Johan Ekmans dotter Agnes Hellner finns också relativt mycket material bevarat. I Agnes och Johannes Hellners arkiv som är inhyst på Riksarkivet och belagt med tillstånd återfinns bland annat Agnes dagböcker och korrespondens. I beskrivningen av arkivet framgår att det innehåller material sorterat utifrån teman som: personliga kontakter, kungliga kontakter, handlingar angående lantegendomen Kärrbogårde, filmer, brev till familjen Hellner, handlingar angående Orrefors glasbruk, fotografier, tidningsklipp, frimärken, visitkort, bokkataloger, kassaböcker och herbarier. I materialet synliggörs Agnes vuxenblivande. Företagardottern framstår som viktig ur nätverkssynpunkt, det är utifrån sin framtida position som hustru som hos fostras. Den sociala reproduktionen skär in i det offentliga i och med allianser som ingås samt hur Agnes får agera värdinna, och således representera företaget, vid sin pappas sida. Som hustru dokumenterar Agnes sin mans förehavanden delvis på uppdrag av sin mor Hedda: ”Du bör skriva dagbok, Nanne lilla, gör du inte det i vinter?”⁴²

Historieskrivningen om familjen Wallenberg följer den modell som disciplinen företagshistoria ställer upp som gängse – med fokus på manliga arvtagare. Arkivmaterialet hos Ekmans bjuder in till att titta på andra aspekter av familjeföretaget, nämligen familjen, och kvinnornas roll. I exemplet Ekmans har berättelsen om familjen och företaget inte varit lika styrd, eller snarare, berättelsen har varit en annan där andra familjemedlemmar fått inta en större plats. Hedda Ekman framstår inte som en matriark eller husmoder, istället framträder en intellektuell person vars intressen och förehavanden ofta var väsensskilda från familjens affärsverksamhet.⁴³ Hon lyfts fram som en viktig person i familjen och producerade själv en familjekrönika, som gavs ut

⁴² Brev från H. Ekman till A. Hellner 18.11.1917, Brev från Hedda Ekman f. Richert till Agnes Hellner f. Ekman 1917, Brev till familjen Hellner 1917–1984, 2a: 31. Agnes och Johannes Hellners familjearkiv, RA.

⁴³ Se Malmén (2018) och Malmén & Nordlund Edvinsson (2016).

postumt i redigering av dottern Birgit. Berättelsen om familjen, om än tillrättalagd, ägs således av Hedda själv och företaget skildras av henne genom familjelivet.⁴⁴ Detta narrativ skiljer sig i grunden från familjen Wallenbergs slutenhet inför det offentliga.⁴⁵ Vad denna skillnad berodde på går det endast att spekulera kring men det tycks som att den intellektuella miljön kan ha varit mer tillåtande hos Ekmans, måhända präglad av den mer liberala miljön i Göteborg alternativt bristande intresse att i efterhand kontrollera narrativet.⁴⁶ I alla händelser är gränsen mellan det privata och det offentliga inte lika markant i berättelsen om Ekmans som i fallet Wallenbergs.

Viktigt att fundera kring angående arkivmaterial avseende dessa familjer är hur de har velat bli ihågkomna. Hur vill de själva minnas – har de bevarat för egen del eller för att visa sin plats i samhället? Deras klassposition tillåter dem att ta kontroll över sin historia genom att upprätta arkiv och spara stora mängder material.⁴⁷ Det rör sig således om olika situationer, vilka endast till fullo låter sig förstås genom ett intersektionellt raster. Själv konstaterade Hedda att hon skrev krönikan för att lyfta fram maken Johans betydelse för släkten och eftervärlden.⁴⁸ Det som traditionellt varit en tystnad artikuleras i Hedda Ekmans arkiv – genom att skriva tar hon makten över berättelsen. Dottern Birgit menade att krönikan var ett belägg för ”vårt glada familjeliv” och ”vår sammanhållning”.⁴⁹ Det är en berättelse som hon har valt att förmedla och i egenskap av sin klassposition får hon en röst. Det är ett val att skriva, men inte nödvändigtvis ett val som tillkommer alla. Att Hedda Ekman skrev, och formulerade berättelsen om sitt liv och sin familj utgör ett privilegium. Som hustru till en av tidens mest framstående företagare blir Heddas berättelse intressant, och är troligtvis en viktig anledning till att hennes efterlämnade skrifter har sparats och att det har upprättats ett arkiv i hennes namn. På samma sätt har dottern Agnes efterlämnade skrifter och brev tilldelats en privilegierad status, värda att bevara. Som dotter, hustru och mamma till inflytelserika män får hennes efterlämnade alster vikt och trots den traditionellt sett undanskymda positionen kvinnor intagit i arkiven tar hon plats. Tystnaden kring kvinnorna i familjen Wallenberg visar emellertid att detta på intet sätt var en

⁴⁴ Dottern Birgit Ramström, skrev även om sin mor efter dennes död. Det är också i Heddas krönika man kan följa hennes liv från gift kvinna till änka, där det sista stadiet innebar att hon också fick en annan relation gentemot företaget då hon kom att få ta del av Ekman & Co:s vinst, mot att hon i gengäld kunde bistå med finansiering vid behov. Nordlund Edvinsson (2017), s. 76.

⁴⁵ Familjen Wallenbergs motto *Esse, non videri* – vara, inte synas – har ofta tolkats i ljuset av familjens skygghet för offentligheten.

⁴⁶ Det är möjligt att familjen Wallenberg har haft ett större intresse att kontrollera sin historia, då den etablerade sig i näringslivets topp och stannade där. Till skillnad från familjen Ekman vars stjärna istället dalade.

⁴⁷ Att de överhuvudtaget producerade så mycket och annat skrivet material måste också förstås ur en klassaspekt. De lägre klasserna lämnade spår av en annan typ, se Steedman (2001).

⁴⁸ Nordlund Edvinsson (2017), s. 22.

⁴⁹ Ramström (1979) förord till krönika del IV.

självklarhet i dessa kretsar. Samtidigt är det viktigt att poängtera att dessa kvinnor länge levt i skymundan då arkiven som rört familjelivet sällan setts som väsentliga för att skriva företagshistoria.

I familjen Wallenberg avspeglas den patrilineära successionen i forskningen, det är enskilda män som får representera familj och företag. Den andra, dolda sidan, av denna arvsföljd är de barnafödande kvinnorna och den sociala reproduktionen. Kvinnorna är inte alltid frånvarande i arkiven men de syns inte utåt i de offentliga registren. De synliggörs således inte för allmänheten men deras handlingar finns på olika sätt förvarade inne i arkivets mappar – bland egna samlingar och bland männens korrespondens. En poäng är dock att det vanligen är de manliga arvtagarna som ägnas den yttre uppmärksamheten medan kvinnorna blir förvisade till marginalerna i männens berättelser. Emellertid är det möjligt att läsa det befintliga materialet på ett sätt som i viss mån upphäver den könade dualismen privat/offentligt. Den utgivna korrespondensen mellan grundaren A.O Wallenberg och sonen K.A. Wallenberg vittnar om en relation där fadern visar socialt reproduktiva omsorger om sin son. Det som blir synligt är hur K.A. Wallenberg medvetet fostras till att en dag ta över ledarskapet efter fadern och omsorgen om sonen upphäver gränserna mellan det privata och offentliga, mellan familj och företag. Fram träder bankdirektören som en far vilken ägnar sig åt omsorgsarbete, en bild som nyanserar den schablonartade bilden av rationella och exekutiva ledare.⁵⁰

För en alternativ företagshistoria

Traditionell företagshistoria, som fokuserar på den ”offentliga sfären” med ett fokus på ledarskap, har problematiserats av forskare som varit kritiska mot en historieskrivning utifrån dikotomin privat/offentligt.⁵¹ I företagsarkivet ryms, som konstaterats, ofta inga andra aktörer från företagarfamiljen utöver de som innehar ledarpositioner – vilket traditionellt sett varit män – annat än i marginalerna.⁵² Arkivets struktur och innehåll påverkar vår historieskrivning. I SEBs arkiv görs en åtskillnad mellan det som rör banken i allmänhet som juridisk person och det som är mer personcentrerat, likväl är det endast ett fåtal

⁵⁰ Den redigerade, tryckta och under 1960-talet publicerade brevsamlingen kan läsas som ett narrativ som familjen Wallenberg ville förmedla. De normer som framkommer i brevsamlingen, som också handlar om framgång och att arbeta hårt för att förtjäna sitt ledarskap, kan tänkas spegla det som familjen stod för under denna tid. Familjen tar därmed kontroll över sin historia.

⁵¹ Om den skenbara gränsen mellan familj och företag i familjeföretagen se exempelvis Daviddoff & Hall (1987) och Karlsson Stider (1999) i en svensk kontext.

⁵² Viss förändring sker givetvis över tid beroende på när döttrar lotsas in i företagen. Ett exempel på detta är Antonia Ax:son Johnson som efterträdde sin far, bergsingenjören Axel Ax:son Johnson Jr.

personer som har tillskrivits tillräcklig vikt för att få utrymme i arkivet. I fallet Ekman kan vi istället närma oss familjeföretaget utifrån familjen. Trots att dessa arkiv inte utgör ett företagsarkiv, och förmodligen inte skulle tillerkännas särskilt hög status ur ett traditionellt företagshistoriskt perspektiv, tillhandahåller deras innehåll viktiga upplysningar om relationen mellan familj och företag – vilket utmärker familjeföretag som organisationsform. I alla händelser erbjuder fallet Ekman ett rikare material att ta av för att skriva en historia som går bortom dikotomin privat/offentligt. Vad som förbises vid en exklusiv konsultering av företagsarkiv är den vidare kontexten, och vad som måste till för en historiografiskt medveten analys är just en rekonstruering av den så viktiga kontexten. Det blir uppenbart att material om företag även kan återfinnas på andra ställen. Det beror på vad som anses ingå i ett företags historia och vilka aspekter som görs relevanta. Här uppstår en hierarki mellan olika sorters arkiv.

Företagsarkiv innehåller med stor sannolikhet i huvudsak manliga röster, vilka framställs som neutrala i egenskap av formella byråkratiska dokument. På så sätt blir maskulinitet osynlig, naturaliserad, som analytisk kategori.⁵³ Konventionell företagshistorias huvudsakliga intresse av företaget som juridisk person bäddar in denna neutralitet. ”Neutrala” termer som strategi, struktur och konkurrenskraft innehåller implicita, bekönade, antaganden som sällan problematiseras. De sedan länge etablerade källorna och praktiker hos samtida företagshistorikers arbetssätt påtvingar en relativt rigid ram inom vilken det går att skriva.⁵⁴ Arkivens innehåll och alternativa källor avgränsar spårens beskaffenhet på mycket olikartade sätt. Kvinnor positioneras specifikt av hur arkiven är uppbyggda och av narratologiska konventioner hos olika typer av representation i källorna. Företagsarkiv tenderar att innehålla historier utan mänskliga aktörer, förutom i formell mening, vilket uppmuntrar historiker att berätta historier om kvinnor som kategori, något som positionerar kvinnor och kön som abstraktioner i historier om institutioner och industrier.⁵⁵ När det kommer till familjeföretaget blir detta påtagligt. Den genretypiska demarkationslinjen mellan privat och offentligt är förrädiskt enkel och i själva verket är dessa ”sfärer” tätt sammanbundna och ömsesidigt beroende.⁵⁶ I företagsarkiven reproduceras emellertid denna gräns och när det gäller familjeföretag riskerar ena halvan av begreppet, familjen, därför att falla bort i företagshistoriska narrativ. I person- och familjearkiv kan man exempelvis finna arkivmaterial som kan visa en annan sida av familjeföretagen, med material om och

⁵³ Durepos et al (2017), s. 1262.

⁵⁴ Durepos et al (2017), s. 1263.

⁵⁵ Se Durepos et al (2017).

⁵⁶ Se exempelvis Karlsson Stider (1999) och Nordlund Edvinsson (2016).

av fruar och barn – vilka var viktiga för företaget inte minst ur nätverkssynpunkt samt för kontinuitet, det vill säga för att säkra successionen.⁵⁷ Organisationsforskaren Stephanie Decker ser en lösning på problemet i form av triangulering av källor – att använda sig av mer än ett arkiv, om möjligheten finns, eller av andra typer av källor.⁵⁸ Genom att gå bortom arkiven går de att använda trots sina begränsningar. Företagshistorikern Per Hansen förespråkar ett annat sätt för forskaren att genomföra en mer historiografiskt känslig analys – att använda traditionella källor på nya sätt.⁵⁹ Detta kan innebära ett skifte från att söka efter kausala samband till att analysera på vilket sätt kvinnor beskrivs, och hur detta skiftar över tid. Det rör sig således om en omläsning av arkiven. För att återvända till de Certau gäller det att söka sig till historiens marginaler. Historiska narrativ skapas av historikern, som är en del av en socio-politisk kontext, och kan inte reduceras till ett redovisande av fakta som hittats i arkiven. Narrativ existerar inte endast, de blir till – genom att skapa en början, en mitt och ett slut till en inkoherent massa av händelser. En narrativ ingång till historieskrivning tillåter till sin natur ambiguiteter och paradoxer och forskaren kan på så sätt undkomma viljan att ordna och disciplinera historien till ett koherent, sammanhängande berättelse. Arkiv är centrala för tänkandet i företagshistoria, och blir därför viktiga i det analytiska användandet av narrativ – särskilt i undersökandet av hur kvinnor har representerats i historien. Att helt enkelt skriva in kvinnor i den konventionella uppfattningen om firman, ledarskap och konkurrenskraft som dominerar historieskrivningen, innebär implicit ett accepterande av de genusneutrala antagandena hos dessa och andra begrepp. Att inte endast inkludera kvinnor som en aspekt av företagshistoria, utan istället ompröva hur företagshistoria görs och skrivs blir nödvändigt, även om det innebär mer komplexa narrativ. Som Durepos et al påpekar blir att läsa ”against the archival grain” att upptäcka och producera alternativa historier där officiella kategorier utmanas, avbryts eller omstörtas.⁶⁰ Ett sådant förhållningssätt till historisk forskning i det företagshistoriska fältet kan leda till en omformulering där genus betraktas som ett konstituerande element hos både företag och historia. Familjeföretag är speciella eftersom det förenar det ”privata” med det ”offentliga”. I mina empiriska fall visar privat material producerat av familjens medlemmar hur viktig familjen var för högborgerligheten under den industrikapitalistiska eran – inte minst för företagets fortlevnad. Familjen Ekman och familjen Wallenberg och deras företag utgör ett viktigt inslag i den svenska näringslivshistorien – det handlar om kapitalstarka aktörer under industrikapitalismen storhetstid. Berättelsen om familjerna bakom dessa företag är därför viktig. Det betyder inte att vi behöver förkasta före-

⁵⁷ Se exempelvis Malmén & Nordlund Edvinsson (2016).

⁵⁸ Decker (2013).

⁵⁹ Hansen (2012).

⁶⁰ Durepos et al (2017).

tagsarkivet, men att vi bör vara öppna för att utvidga och förnya företagshistoria som genre. Genom att ta del av mer mångfacetterat material kan vi också väcka nya frågeställningar inom den ekonomisk-historiska forskningen. Det medför också att aspekter som rör exempelvis familjelivet blir intressant att studera för att ge en fylligare bild av företagandet.

Avslutande diskussion

All forskningsdata bär på epistemologiska och ontologiska värderingar och historiografin är viktig för att förstå olika uppfattningar om arkivets funktion. Genom att diskutera historiografi och arkivens roll i kunskapsproduktionen har jag i förevarande artikel velat göra en kritisk läsning av arkivets funktion utifrån en intersektionell läsning och belysa vissa grundproblem inom traditionell företagshistorisk forskning. Vilken kunskap om familjeföretag är möjlig att nå via företagsarkiven? Om vägen till företagets historia endast går via företagsarkiven kommer också resultatet färgas av tidens syn på företag och familj. Vi måste fråga oss vilka subjekt det är det som framträder i arkiven, vad det är för av historia vi skriver, vad är det för historia vi läser och sträva efter en historieskrivning som tar hänsyn till kön, klass och sexualitet och andra aktuella kategorier. Det som krävs är således en rematerialisering av den komplexa processen att skriva historia. Här blir det, som historikern Antoinette Burton poängterar, viktigt att fundera kring vilken typ av arkivarbete olika genrer, artefakter och estetiker innebär för vilken publik och i vilket syfte det utförs, samt att redogöra för vilken bevisstatus som ges olika typer av källor – och till detta även kunna föreställa sig olika mothistorier i arkivet och dess sanningsregimer genom tid och rum.⁶¹ Vilket utrymme har man i samtiden att göra vissa läsningar? Derridas patriarkiv manifesterar sig i arkivets ordning, och skillnadsskapande uppenbarar sig som en del av kunskapsproduktionen. I förevarande fall gäller det att undersöka gränserna för det företagshistoriska arkivet och att insistera på ett användande av alternativa källor som legitima material för historieskrivning. Ur företagsarkiven formas ett reduktionistiskt narrativ om företaget, som något vilken existerar självständigt. Den akademiska disciplinindelningen har en stor inverkan på vår förförståelse, vilket de Certeau sätter fingret på med sin historiografi, den påverkar vad det är vi väljer att studera angående familjeföretaget, var gränsen dras mellan familj och företag och var vi söker efter historier att berätta. Framför allt kanske det handlar om *hur* forskaren läser arkivet – eller samspelet mellan det som står och det som läses. Att som forskare inte endast bedriva källkritik utan även fundera kring hur arkivens utformning och innehåll också är länkat till kunskapsproduktion är en utmaning som ekonomisk-historiska forskare bör ta på allvar.

⁶¹ Burton (2001), s. 9.

Referenser

Andersson, Ingvar, "Arkiv och arkivorganisation", i Jan Magnus Fahlström, *Företagsarkiven: orientering om modern arkivorganisation*, Svenska arkivsamfundets skriftserie nr 3, Stockholm, 1956.

Assmann, Aleida, *Cultural Memory and Western Civilization: Arts of Memory*, Cambridge University Press, Cambridge, 2013.

Atwood, Margareth, "In Search of *Alias Grace*: On Writing Canadian Historical Fiction", *The American Historical Review*, vol. 103 (5), 1998.

Burton, Antoinette, "Thinking beyond the boundaries: empire, feminism and the domains of history", *Social History*, vol. 26 (1), 2001.

de Certeau, Michel, *The Writing of History*, Columbia University Press, New York, 1988.

Coleman, Donald "The uses and abuses of business history", *Business History*, vol. 29 (2), 1987.

Davidoff, Leonore & Hall, Catherine, *Family fortunes: Men and women of the English middle class 1780–1850*, Chicago University Press, Chicago, 1987.

Davis, Natalie Zemon, *Fiction in the Archives: Pardon Tales and their Tellers in Sixteenth Century France*, Stanford University Press, Stanford, 1987.

Decker, Stephanie, "The silence of the archives: business history, post-colonialism and archival ethnography", *Management & Organization*, vol. 8 (2), 2013.

Derrida, Jacques, *Archive Fever; A Freudian impression*, The University of Chicago Press, Chicago, 1996.

Durepos, Gabrielle, McKinlay, Alan & Taylor, Scott, "Narrating histories of women at work: archives, stories, and the promise of feminism", *Business history*, vol. 59 (8), 2017.

Eichhorn, Kate, *The Archival Turn in Feminism: Outrage in order*, Temple University Press, Philadelphia, 2013.

Ernst, Wolfgang, *Sorlet från arkiven: ordning ur oordning*, Glänta, Göteborg, 2008.

Fagerfjäll, Ronald, *Den förlorade sonens återkomst: Peter Wallenberg 1926–2015*, Ekerlid, Stockholm 2015.

Farge, Arlette, *The Allure of the Archives*, Yale University Press, New Haven, 2013.

Fellman, Susanna & Popp, Andrew, "Lost in the archives: the business historian in distress", i Löfgren & Czarniawska (red.) *Coping with Excess*, Edward Elgar, 2014.

Foucault, Michel, *Vetandets arkeologi*, Arkiv, Lund, 2002.

Gasslander, Olle, *Bank och industriellt genombrott: Stockholms enskilda bank kring sekelskiftet 1900. 1*, Stockholm, 1956.

Gasslander, Olle, *Bank och industriellt genombrott: Stockholms enskilda bank kring sekelskiftet 1900. 2*, Stockholm, 1959.

Gårdlund, Torsten, *Marcus Wallenberg 1864–1943: hans liv och gärning*, Norstedts, Stockholm, 1976.

Hansen, Per H., "Business history: a cultural and narrative approach", *Business History Review* vol. 86 (4), 2012.

Karlsson Stider, Annelie, "Hemma hos firmafamiljen", *Tidskrift för genusvetenskap*, nr 1, 1999.

Key, Helmer, *A.O. Wallenberg: en minnesteckning*, Nordiska bokhandeln, Stockholm, 1916.

Le Goff, Jacques, *History and Memory*, Columbia University Press, New York, 1992.

Lerner, Gerda, *The Creation of Feminist Consciousness: From the Middle Ages to Eighteen-seventy*, Oxford University Press, Oxford, 1993.

Lindgren, Håkan, *Bank, investmentbolag, bankirfirma: Stockholms enskilda bank 1924–1945*, [Skandinaviska enskilda banken i samarbete med Institutet för ekonomisk-historisk forskning vid Handelshögsk. (EHF)], Stockholm, 1988.

Lindgren, Håkan, ”Esse non videri. Om värderingar och självbilder i den wallenbergiska familjetraditionen” i Ylva Hasselberg & Peter Hedberg (red.), *I samma båt*, Acta Universitatis Upsaliensis, Uppsala 2003.

Lindgren, Håkan, *Jacob Wallenberg 1892–1980*, Atlantis, Stockholm, 2007.

Lundberg, Viktor, ”Näringslivsarkiv i Norrland – ett 25-årigt initiativ för företagsarkiven”, Härnösand, 2010.

Malmén, Stina, ”Den opassliga hustrun: handlingsutrymme i narrativ och praktik i företagarfamiljen”, *Tidskrift för genusvetenskap*, 39 (2–3), 2018.

Malmén, Stina & Nordlund Edvinsson, Therese, ”I familjeföretagets utkant: om dotterns fostran i företagarhusmet 1900–1915”, *Historisk tidskrift för Finland*, nr 3, 2016.

Mbembe, Achille, ”The Power of the Archive and its Limits”, i Carolyn Hamilton et al (red.), *Refiguring the Archive*, Springer, Dordrecht, 2002.

Nilsson, Göran B, *Banker i brytningstid: A.O. Wallenberg i svensk bankpolitik 1850–1856*, Inst. för ekonomisk historisk forskning vid Handelshögsk. (EHF), Stockholm, 1981.

Nilsson, Göran B., *Grundaren: André Oscar Wallenberg (1816–1886)*, Carlsson, Stockholm, 2001.

Nordlund Edvinsson, Therese, *En osynlig företagshistoria: direktörshustrun i svenskt näringsliv*, Sekel, Lund, 2012.

Nordlund Edvinsson, Therese, ”Standing in the Shadow of the Corporation: Women’s contribution to Swedish Family Business in the Early Twentieth Century”, *Business History*, vol. 58 (4), 2016.

Nordlund Edvinsson, Therese, *Dynastins kvinnor: företagarfamiljen Ekman under tidigt 1900-tal*, Nordic Academic Press, Lund, 2017.

Olsson, Ulf, *Att förvalta sitt pund: Marcus Wallenberg 1899–1982*, Ekerlid, Stockholm, 2000.

Olsson, Ulf, *Finansfursten: K A Wallenberg 1853–1938*, Atlantis, Stockholm, 2006.

Olsson, Ulf, *Berättelsen om Gertrud "Calle" Wallenberg: Mannerheims sista kärlek*, Atlantis, Stockholm, 2014.

Ramström, Birgit, förord till Familjen Johan Ekmans krönika, del IV, 1979.

de los Reyes, Paulina & Mulinari, Diana, *Intersektionalitet: kritiska reflektioner över (o)jämlighetens landskap*, Liber, Malmö, 2005.

Richards, Thomas *The Imperial Archive: Knowledge and the Fantasy of Empire*, Verso, London, 1993.

Ricoeur, Paul, *Minne, historia, glömska*, Daidalos, Göteborg, 2005.

Sjögren, Hans, "Family Capitalism within Big Business", *Scandinavian Economic History Review*, vol. 54 (2), 2006.

Steedman, Carolyn, *Dust: The archive and Cultural History*, Manchester University Press, Manchester, 2001.

Stoler, Ann Laura, *Along the Archival Grain: Epistemic Anxieties and Colonial Common Sense*, Princeton University Press, Princeton, 2009.

Taylor, Scott, Bell, Emma & Cooke, Bill, "Business history and the historiographical operation", *Management and Organization*, vol. 4 (2), 2009.

Arkiv

Kvinnohistoriska samlingarna, Göteborgs universitetsbibliotek

- Hedda Ekmans arkiv

Riksarkivet

- Agnes och Johannes Hellners familjearkiv
- Agnes f. Ekmans släktarkiv